

"SVE ŠTO SMO IMALI, SVE ŠTO SMO BILI, SVELO SE NA USPOMENE"

Osobne pripovijesti i pisma prognanika iz istočne Slavonije

IRENA PLEJĆ
studentica etnologije
Filozofski fakultet
41000 Zagreb, Đ. Salaja 3

UDK 398.2:355.02(497.13)
Prethodno priopćenje
Primljeno 9.VI.1992.

Na temelju tri prognaničke osobne pripovijesti i tri prognanička pisma, autorica pokazuje kako se može pristupiti takvim cjelovitim iskazima kao etnografskoj građi. Struktura iskaza, teme i motivi, a osobito objašnjenja ključnih situacija koja daju sami kazivači, otkrivaju kako je ratno i prognaničko iskustvo utjecalo na način na koji prognanici doživljavaju sami sebe i promišljaju neke temeljne vrednote vlastite kulture. U drugom dijelu teksta autorica se osvrće na uređenje prostora prognaničkih soba, kao pokušaj afirmacije identiteta prognanika, onog intenziteta kojeg iščitava i iz analiziranih osobnih priča i pisama.

Razmišljanja o osobnim pripovijestima i pismima kao manifestaciji osobnog i kulturnog identiteta kazivača temelje se na šest prognaničkih iskaza, od toga tri u obliku priče i tri u obliku pisma¹. Budući da je predmet razmatranja upravo identitet prognanika, nezaobilazno je osvrnuti se na strukturu iskaza i na teme o kojima kazivači govore.

U strukturi svih iskaza možemo uočiti tri razine. Prva je ona fabularna-niz događaja iz života koji slijede jedan drugoga. Drugu razinu čine mjesta gdje kazivači opisuju svoje dojmove i osjećaje, ocjenjuju izrečeno. Na toj se razini komentiraju doživljaji surovosti i scene stradanja i nasilja, opisuju se iskustva straha i razočaranja i što su takva iskustva promijenila u razmišljanjima i shvaćanjima ljudi kao očevidaca. Treću razinu čine tumačenja, a to su dijelovi iskaza gdje sami kazivači pokušavaju razjasniti neke situacije, uzroke događaja (porijeklo sukoba, mijenjanje susjedskih odnosa i svega onoga što su oni za njih značili, međunacionalne odnose) ili, na nekim mjestima, opravdati svoje ili tuđe postupke.

Budući da se vrijeme prognaničkoga života u Zagrebu uspostavlja kao vrijeme preispitivanja i novog ocjenjivanja vlastite prošlosti, pa i osnovnih životnih vrednota, kao i stvaranja novih simbola identiteta, korisne podatke o tome dobivamo osobito u pismima i u tumačenjima priča.

1. RAT KAO VRIJEME IZVRNUTOGA REDA

U osobnim se pričama može zapaziti da se događaji nižu unutar određenog vremenskog okvira koji, s jedne strane, čini ubojstvo hrvatskih policajaca u Borovu selu kao datum koji kazivači smatraju početkom ratnih zbivanja (2.5.1991.), a, s druge strane, dolazak prognanika u Zagreb, što znači da događajna razina priče obuhvaća onaj segment života prognanika koji se tiče vremena neposredne ratne opasnosti, zatim evakuacije, odnosno napuštanja doma. Vrlo slično je i sa pismima.

Budući da je izbor tema o kojima su kazivači pričali bio u najvećoj mjeri njihov, znakovitim se može smatrati što sve priče govore upravo o ratu. Ispitanici su ratna zbivanja izdvojili kao ono o čemu je u ovom trenutku važno pričati.

U osobnom iskustvu prognanika rat predstavlja veliki *prijelaz*: oni mijenjaju svoj društveni status, a sam rat doživljavaju kao vrijeme izvnutoga reda, neljudske logike, nečistoće. U pismu svojoj sestri, Marija iz Vukovara kaže: *Ja to pišem zbrkano, ali i to je sve bilo zbrkano. To je jedan prljavi rat (...)* navodi u svom iskazu drugi vukovarski prognanik. Ema iz Mirkovaca u pismu koje piše roditeljima rat opisuje riječima: *Sve je tako prljavo, odvratno.*

SUSJEDSKI I MEĐUNACIONALNI ODNOSI

U svim se iskazima može uočiti da je rat poljuljao povjerenje u susjedske odnose i međusobnu pomoć, i to prije svega stoga što se oni dovode u vezu sa međunacionalnim odnosima. Kategorije susjeda, prijatelja, rođaka, pa i sugrađana, bile su, u vrijeme mira, premoćne nad kategorijom nacionalne pripadnosti. Ema iz Mirkovaca u svojoj priči kaže: *Jedan dan nam je došao susjed, Srbin, došao nam je reći da se ne sprema dobro. Došao nas je upozoriti. Mi smo stvarno imali korektne odnose i stvarno nemamo neko loše iskustvo sa Srbima.* Na moje pitanje koliko je ljudi bilo skriveno u podrumu njegove kuće, Ivan iz Vukovara odgovara: *Trinaest²; ja, sestra i svi susjedi oko nas. Od toga je bilo dvije familije srpske sa nama. Nismo nikad gledali na to.* Rat je, međutim, okrenuo stvari naglavce i to je upravo mjesto *kratkog spoja*. Isti kazivač, Ivan iz Vukovara, ne uspijeva shvatiti što se dogodilo: *Sa ljudima sa kojima si do jučer sjedio i pio (...) Hoće da te zakolje (...) Ne znam.* Međutim, kazivači nastoje sami sebi objasniti uzroke takvih poremećaja i nejčešće ih nalaze u nekom trećem. *Šta su nam učinili ti prokleti političari!* kaže Ema iz Mirkovaca. *Prosto ne mogu ... Kao da je omadrijao neko taj narod. A to je vjerovatno ti došljaci koji su dolazili, nagovorili ih, zaključuje Ivan iz Vukovara.* Međutim, sama stvarnost takve teorije povremeno pobija ili bar dovodi u pitanje njihovu logiku. Na drugom mjestu u svojoj priči isti prognanik iz Vukovara nastavlja: *I od tih srpskih familija koje su bile dve tamo, ja mislim, jedan je mogo izići napolje pa reći: Čujte ljudi, on je Hrvat, ali naš je - pa bili smo kod njega tri mjeseca u podrumu! (...) Međutim, niko nije ni riječ kazao. I tamo me doveo, tamo sam već vidio - svi ti vukovarski Srbi u uniformi, pod oružjem... Izenadio sam se!* Uzroke sukoba dalje pokušava razjasniti ističući razliku

između Srba - doseljenih Kordunaša i Banijaca, koji su stigli vlakom bez voznog reda i pravoslavaca ili *naših domaćih Srba koji su tamo živeli stotinama godina i bogati bili*, gdje za sukob okrivljuje prve, a drugima zamjera samo naivnost jer su se dali zavesti. Dvadesetšestogodišnji Darko iz Vukovara pokušava prihvatiti novo stanje stvari kao dobro: *Nisam se nikad interesirao politikom (...) međutim, eto, sticajem okolnosti, svi smo se počeli baviti politikom. To je možda u neku ruku i dobro, jer ovaj rat kad završi, bar će se znati tko će gdje živjeti i tko je bio prijatelj, a tko neprijatelj.* Ratna zbivanja i iskustva o kojima ne želi pričati, sasvim su sigurno utjecala na formiranje takvog stava, ali dojmljivost slika kozmopolitskog Vukovara široka srca, mirne i gostoljubive Slavonije s početka priče, odaju da nije s njim posve pomiren, svakako ne bez žaljenja i nostalgije.

KUĆA I OBITELJ

Obitelj i kuća su usko povezane kategorije. Kuća je mjesto sigurnosti, *životno djelo*, simbol obiteljskog uspjeha. Gubitak kuće i svega što je ona značila jedan je od ključnih motiva u svim iskazima. Značenje kuće kao nezamjenjiva simbola i odrednice identiteta pokazuje i činjenica da su mnogi kazivači spasili ili bar pokušali spasiti i fotografije svojih kuća koje su mi na osobnu molbu i pokazali. U svim se slučajevima radilo o katnicama, vrlo bogato uređenima. Važno mjesto u njima zauzimaju *gobljeni*, vezeni stolnjaci i miljei³, pa i umjetničke slike. U nekih kazivača, koji nemaju fotografija, mogu se pronaći amaterski crteži njihovih domova koje sami izrađuju.

Umjesto kuće kao materijalnog simbola, prognaničko razdoblje čuva vrednote doma putem običaja, svojevrsnu stambenu etiku. U kazivača koje sam posjetila u njihovim prognaničkim domovima, mogla sam jasno uočiti težnju za redom i rasporedom u prostorijama, a osobito me se dojmilo izrazito gostoprinstvo⁴. Epizoda iz priče Ivana iz Vukovara o čašćenju gardista rakijom i hranom dokaz je da su se pravila gostoprinstva nastojala poštovati i u ratno, *podrumsko*, vrijeme.

Značenje koje kazivači pridaju obitelji očito je u svakom iskazu. Red i stabilnost u obitelji, obitelj na okupu, osnovica su čovjekove sreće. Sve ostalo se može preživjeti ako se sačuva obitelj. Nijedan drugi gubitak nije tako strašan. Ema iz Mirkovaca piše: *(...) i vjerujte da bih ovog momenta i pet svojih kuća, ma ne samo pet već bezbroj kuća dala da vas sve vidim, da vas zagrlim, da vas, iz ljubim.* Briga za starije, a osobito za djecu, osnovna su zadaća obitelji. U svijesti prognanika kristalizira se i vrijednost obitelji kao temelja društva. U Eminom pismu obitelj je doživljena kao otok ljubavi i brige i postaje simbolom otpora plimi ratne mržnje i nasilja.

U navedenim iskazima na više mjesta se ističu rođendani. Značenje tog obiteljskog običaja u ratu možda je najjasnije iskazano u pismu Marije iz Vukovara koja, opisujući višemjesečni boravak u skloništu, kaže: *Sve datume pamtim samo po rođendanima.* Obiteljski običaj postaje simbolom života u miru, vremenu reda. Ponovno održavanje običaja je i simboličan povratak redu. Mislim da je ovdje

zanimljivo istaći da u jednom zbjegu postoji *običaj zajedničkog slavljenja rodendana*, kako je rekla jedna kazivačica.

Predodžbe o rodnom kraju također se daju iščitati iz priča. Opisi Vukovara u proljeće i pokušaj karakterizacije ljudi i kraja, Slavonaca i Slavonije, u priči Darka iz Vukovara otkrivaju idealizaciju i sentimentalnost kao obilježja govora kazivača o svome kraju. Slavoniju vidimo kao zemlju mirnih ljudi *široka srca*, odanih radu i bliskih zemlji, koji žive u sporom ritmu prirode. Slično tome, opisi kuća u druge dvije priče otkrivaju da kazivači doživljavaju svoju bivšu stambenu i prirodnu okolinu kao idealnu. Međutim, čini mi se da uzrok tome nije samo nova, prognanička perspektiva već se u svih kazivača doista i radilo o izuzetno dobrim uvjetima življenja, i moja je pretpostavka da su i ranije bili svjesni te činjenice. U kuću i kvalitetu života u njoj, neprestano se ulagalo.

Tako je to bilo prije. Rat je, međutim, kuće pretvorio u ruševine. Ivan iz Vukovara mi je u nevezanom razgovoru rekao da se ne namjerava vraćati u svoj razrušeni grad: *Nemam snage počinjati ponovo. Idem na more, da proživim ovo malo što mi je ostalo*. Isto tako Ema iz Mirkovaca tvrdi da se ne namjerava vratiti uskoro: *Šta mene sad veže tamo?* U nekoliko kazivača zatekla sam i fotografije porušenih kuća, ne samo njihovih, a fotografija spaljenoga vukovarskog parka kružila je u zbjegu u črnomerčkoj vojarni. Takve se fotografije fotokopiraju i vrlo spremno pokazuju svakome tko dođe. Stradanja su, naime, ono po čemu nova okolina prognanike najjasnije i najneposrednije raspoznaje i prihvaća. Razrušena kuća postaje simbolom stradanja, ali ne samo dotične obitelji, već ponajprije mjesta, kraja, i napokon, naroda.

JEZIK I VJERA

Jezik je jedan od čimbenika etničke identifikacija. Međutim, budući da u novoj okolini prognanici doživljavaju vlastiti jezik kao ono što ih obilježava kao došljake⁵, u njihovoj svijesti gubi se polako njegova funkcionalnost kao etničkog simbola, prije svega zato što tako osviješten vlastiti govor ne spada u razlikovno obilježje hrvatske etničke skupine prema srpskoj.⁶ Etnički identitet se, kao i kulturni, više temelji na vjerskom momentu, na odanosti vrednotama kršćanskog svjetonazora i katolicizma, nego na deklamiranom hrvatstvu. Temeljne vrednote: duhovnost, skromnost, sućut, ljubav prema bližnjem, poštivanje ljudskog života, otkrivaju se u komentarima scena nasilja, ali i vlastitih materijalnih gubitaka, ponajviše kuće i svega u njoj: *To sad sve nije važno, materiju više i ne gledamo*. - kaže Ema. *Sad vam tek dolazi u glavu ono šta smo sve imali. (...) I oni nemirno spavaju ili ne spavaju nikako. Sigurno. Ja mirnije spavam u Zagrebu iako nemam ništa, pored sveg tog što smo imali (...)* - ističe Ivan. Rat je donio, s jedne strane sumnju, a, s druge, vjeru u čovjeka i u višu pravdu; svijet je i dalje dobar (jer je božje djelo i sve dobro je od njega). Temeljne vrednote odolijevaju, izazov rata kao izvnutoga reda čak ih i obnavlja: *Ljubavi još uvijek imam, i sretna sam da mržnje u sebi nemam*, piše Ema u pismu svojim roditeljima.

PROGNANIČKE SOBE

Ako želimo promatrati kako prognanici održavaju ili mijenjaju svoju kulturnu tradiciju, nezaobilazno je govoriti i o njihovu sadašnjem domu. Prostori prognaničkih soba mogu dati dodatne podatke o tome kako prognanici žive i kako doživljavaju sebe u novoj okolini. Prognanici su ljudi koji su izgubili svoj dom ili su iz njega protjerani i upravo je to temeljna odrednica prema kojoj je netko prognanik. Novi prostori u kojima žive odražavaju njihovu želju da pomire ono što su bili i ono što jesu.

Prostori o kojima ću govoriti su sobe u zgradi poduzeća *Monter*, bivše uredske prostorije, i sobe u jednoj od zgrada u vojarni na Črnomercu. Premda veoma male, u njima se može uočiti podjela prostora. Prepune su stvari, ali uredne i bogato ukrašenih zidova. Na njima se nalaze obješene dječje igračke, zalijepljeni poster, ratni plakati, dječji crteži ili crteži i fotografije gradova i mjesta iz kojih prognanici dolaze. Dio zidnih ukrasa su predmeti doneseni iz kuće (ponajviše igračke za djecu), ali veliki dio čine predmeti dobiveni na priredbama ili izložbama koje su za prognanike bile organizirane u Zagrebu (poster i ponovno igračke, božićni urasi).

Težnja za redom, podjelom prostora, izvjestan je odgovor na kaotičnu stvarnost u kojoj su živjeli mjesecima (a da su je doista doživljavali kao kaotičnu, potvrđuju upravo priče i pisma) i odražava pokušaj pomirenja s vlastitim iskustvima, ali i s prijašnjim i sadašnjim statusom u društvu. Prognaničke sobe ne samo da su rječite nego i jasno odražavaju tu ambiciju: one, kao prvo, govore o tome da žele nešto poručiti, i svojim stanovnicima, ali i posjetiteljima. Svatko tko uđe u prognaničku sobu, obavezan je da je nekako *pročita*. One poručuju, prije svega, da prognanici sami sebe doživljavaju ponajviše kao obiteljske ljude, kao očeve, majke i bake, te da svoju najveću odgovornost pronalaze upravo u odgovornosti za svoju obitelj, osobito djecu. Sobe su vesele, lutke i ostale dječje igračke i plakati najčešći su ukrasi. Oni su, zatim, i prognanici, ljudi bez doma. S pažnjom i toplinom ukrašene sobe odaju i nostalgiju, žaljenje za domom i pokušaj da ga se nadomjesti, ali govore istodobno da ti ljudi vrlo dobro znaju što je dom (*Mi nismo Cigani* rekla mi je jedna kazivačica), i da im je stalo da se to jasno zna. Ratni plakati na zidovima prognanika predstavljaju simbole koje je donijela nova, ratna stvarnost. Oni signaliziraju da se ne nalazite u sobi bilo kojeg, već upravo prognanika iz određenoga mjesta i grada čiju povijest čini i ratna tragedija. To je i pokušaj da se povuče razlika između pojmova *prognanik* i *čovjek bez doma uopće* (paralela s Ciganima!), da se podsjeti da im njihovi domovi izuzetno mnogo znače i da su ih napustili zato što su bili prisiljeni da to učine. Plakati s vukovarskom golubicom na zagrebačkim ulicama i u sobama prognanika predstavljaju dodirnu točku, svima poznat znak raspoznavanja između prognanika i njihove okoline, pa se ratni plakat uspostavlja i kao simbol po kojemu se prognanici raspoznaju u novoj sredini i pomoću kojega u njoj nalaze mjesto. Ukrasnih i drugih neupotrebnih predmeta, koje su donijeli sa sobom, a koji bi se mogli promatrati kao simboli kraja iz kojega dolaze, u cjelini je malo. Stolnjaci u sobi jedne kazivačice, vezeni bijelo po bijelom koje sama naziva oličenjem Slavonije, a zbog kojih mnogi njezinu sobu smatraju najljepšom, predstavljaju jedinstveni simbol Slavonije koji se kao takav doživljava i među samim prognanicima, i koji odražava specifičan smisao za

lijepo. Slike poster i crteži gradova iz kojih su prognani, njihov su pokušaj povezivanja s vremenom kojega više nema, odnosno *da se uspostavi dodir sa jednom drugom stvarnošću, ili da se postavi zahtjev za njom* (Sontag, 1982). Raspela, (u jednoj sobi na zid su obješene krunice kazivačicina muža koji se nalazi na bojištu) i božićni ukrasi koji se ne bacaju ni više mjeseci nakon Božića, simboli su ne samo vjerskog već i novoosviješteni simboli nacionalnog, etničkog identiteta. To ne znači da se vjerski simboli pretvaraju u nacionalne, već da svojim širim značenjem obuhvaćaju i tu funkciju. U kazivača s kojima sam razgovarala, moglo se uočiti da religijski obredi u ovom slučaju Božić svoju važnost pronalaze više na polju privatnog i da je ta njihova funkcija značajnija; oni predstavljaju i simbole i izraze povratka normalnom svakodnevnom životu. Ovu bi problematiku valjalo, međutim, podrobnije i detaljnije istražiti.

2. AFIRMACIJA IDENTITETA

Pitanje zašto prognanici pričaju priče, odnosno koja je bila njihova motivacija da pristanu na ovakav razgovor, također mi se čini značajnim. Premda su neki u početku iskazivali nepovjerenje prema onome što od njih želim, i premda su isticali da su s novinarima imali loša iskustva, činjenica jest da su i novinarima i meni dali intervju, da su pristali na razgovor i to višestran i ne sasvim bezbolan za njih. U svojim osobnim kontaktima s prognanicima jasno sam mogla osjetiti njihovu potrebu da pričaju o sebi i svojim iskustvima. Zanimljivo je da su ljudi koji su uz svoje iskaze čitali i pisma, sami izrazili želju da ih pročitaju. Pisma su pisana u *prognaničkom* razdoblju života tih ljudi, u vrijeme najvećih dilema, nesnalaženja i konfuzije. Ona vrlo sugestivno govore o ratnim zbivanjima, upućena su bliskim osobama, ali važno je spomenuti da sami vlasnici smatraju da nisu jedini koji imaju pravo da ta pisma, kao neposredna svjedočanstva, čitaju i čuvaju. Ema iz Mirkovaca pročitala mi je zapravo kopiju pisma koje je pisala svojoj obitelji, a kasnije sam od jedne druge svoje kazivačice, iz istoga zbijega, saznala da je tu kopiju svog pisma čitala i njoj i još nekim drugim ljudima u zbjegu. Gospođa Željka, koja je pročitala pisma svoje tete Marije, sama ih je ponudila tvrdeći da su izuzetno zanimljiva jer su pisana *kao dokumenti*, dakle kao svjedočenja osobe koja je prošla kalvariju vukovarskog konvoja, pisana sa željom da se takva situacija što je moguće detaljnije opiše i zabilježi i za budućnost, a ne samo da prenose neke informacije svojim rođakama. Pismo je posebno čuvano, a važno je i to da smo ga zatekli u kćeri osobe kojoj je pismo pisano, a pred nama ga je pročitala i kći autorice pisma. Izvjesno je da je pismo sačuvano da bi kružilo među članovima obitelji, ali je još značajnija činjenica da su ga, na vlastitu želju, pročitali i dopustili da ga koristim, što znači da su željeli da pismo kruži i dalje. Autorica pisma bila je neosporno svjesna da je svjedok epohalnih zbivanja, a upravo tako, ako svjedočenje o nečemu što se tiče ili bi se trebalo izuzetno ticati i šire društvene zajednice, doživljavali su ga kazivači, te otuda želja da ga pročitaju.

Stručna literatura tvrdi da je priča simultani proces formiranja i manifestiranja

identiteta. Osjetna potreba za pričom mislim da stoga, s jedne strane, odražava psihološku potrebu da se ljudi suoče sami sa sobom, a istodobno i potrebu da se pričom legitimiraju i predstave drugima, ljudima *izvana*, dakle svojoj novoj okolini čiji sam ja u tom kontekstu bila predstavnik. Kao još jedan slikoviti argument može poslužiti i primjer obitelji koja je rado pristala na razgovor sa studentom etnologije, a samo nekoliko minuta ranije odbila je razgovarati sa psihologom. Ako se pri tom uzme u obzir da su sebe u Zagrebu doživljavali kao došljake, ljude koji se raspoznaju po iznošenoj odjeći i *sumnjivom* jeziku, mislim da je priča u toj situaciji za njih predstavljala mogućnost da se legitimiraju kao *ljudi koji su proživjeli*, kao svjedoci ili žrtve procesa koji se tiče cjelokupnog društva.

BILJEŠKE

- ¹ Kazivači i autori pisama su osobe prognane iz Vukovara i Mirkovaca, različite dobi (26-65 godina). Po nacionalnosti, svi su Hrvati, a po vjeroispovijesti katolici.
- ² Kazivač tim riječima odgovara na moje pitanje koliko je ljudi bilo u podrumu njegove kuće za vrijeme napada na Vukovar.
- ³ Male prostirke kojima se ukrašavaju stolovi, manji stolići ili police.
- ⁴ U svih sam prognanika vrlo lijepo i toplo primljena i uvijek počašćena, čak mi je više puta ponuđeno da s njima podijelim i njihov (skromni) ručak.
- ⁵ Stariji kazivači su isticali da se u Zagrebu osjećaju kao *dodoši* i bili su uvjereni da ih svi tako i doživljavaju.
- ⁶ Neki kazivači su mi se ispričavali zbog jezika i izraza koje koriste: *Ti oprosti, ali ja još govorim dosta srpski*. - rekla mi je jedna kazivačica.

LITERATURA

Sontag, Susan: *Eseji o fotografiji*, SIC, Beograd, 1982.

**"ALL WE HAD, ALL WE WERE,
HAS BEEN REDUCED TO MEMORIES."
Personal Narratives and Letters of the Refugees
from Eastern Slavonia**

Summary

Based on three personal narratives and three letters of refugees from war struck regions of Croatia, the author investigates how such accounts can be approached as ethnographic data. The structure and contents of these accounts reveal that the war and refugee experience have influenced the way the refugees see themselves and think about certain core values of their culture. The author brings some insightful observations about the war as a period of reversed order, about gradual transformation of the cosmopolitan attitude of the inhabitants of Vukovar, about photographs and other mementos saved from the family house, which is seen as an irreplaceable determinant of the identity of the refugees, and finally, about the iconography of the refugees' current living quarters.